

**PERGERAKAN POLITIK DI SARAWAK:
ISU PENYERAHAN SARAWAK KEPADA BRITISH**

Dr. Ho Hui Ling

PENGENALAN

Sejarah lama Sarawak berhubung kait dengan sejarah Kesultanaan Brunei kerana kawasan Sarawak pada ketika itu merupakan wilayah jajahan Brunei iaitu sebelum tahun 1841. Sementara itu, sejarah moden negeri Sarawak bermula dengan pengasasan Dinasti Brooke pada tahun 1841. Keluarga Brooke mula berkuasa di Sarawak setelah James Brooke berjaya mematahkan pemberontakan di Sarawak (1836-1840) yang dilakukan oleh penduduk tempatan terhadap wakil pentadbir Brunei. Sebagai balasannya, James Brooke telah diisytiharkan sebagai Raja Sarawak pada 24 September 1841. Beliau mangkat pada 11 Jun 1868 dan diganti oleh anak saudaranya, Charles Brooke pada Ogos 1868. Pentadbiran Sarawak seterusnya diganti dengan Charles Vyner Brooke pada tahun 1917. Vyner Brooke memerintah Sarawak sehingga penaklukan Jepun pada Disember 1941 dan selepas Jepun tewas pula Sarawak diserahkan kepada kerajaan British sebagai tanah jajahan mahkota (*Crown Colony*) British secara rasminya pada 1 Julai 1946.

Penyerahan Sarawak kepada British menjadi isu politik yang mendapat perhatian daripada pelbagai pihak di Sarawak khasnya penduduk Bumiputera. Isu penyerahan Sarawak ini merupakan isu utama yang dihadapi oleh kerajaan Sarawak dan pendudukannya selepas Jepun tewas. Ini kerana penyerahan Sarawak kepada British telah menimbulkan politik antipenyERAHAN di Sarawak. Pada ketika itu, orang Melayu berpecah kepada dua kumpulan, iaitu satu kumpulan menerima baik penyerahan Sarawak kepada British dan yang majoritinya menentang dengan melancarkan gerakan antipenyERAHAN (anti-cession). Begitu juga sebilangan orang Dayak di bawah *Sarawak Dayak Association* (SDA) atau Persatuan Dayak

Sarawak (PDS) turut menyatakan bantahan mereka kepada perubahan taraf politik negeri Sarawak.

SEBAB-SEBAB SARAWAK DISERAHKAN KEPADA BRITISH

Pada 15 April 1946, Raja Vyner Brooke kembali ke Sarawak dan *British Borneo Civil Affairs Unit* (BBCAU) menyerahkan semula kerajaan Sarawak kepadanya. Penduduk secara keseluruhannya sangat gembira dan berharap dengan pengembalian Vyner Brooke ke Sarawak, keadaan negeri Sarawak dapat dipulihkan seperti sebelum perang. Namun demikian sebenarnya telah wujud banyak perubahan dengan kemaraan tentera Jepun ke Sarawak sejak bulan Disember 1941.

Perang Dunia Kedua telah membawa kemusnahan yang teruk kepada Sarawak. Selepas perang, Sarawak perlu dibina semula dan ini akan melibatkan perbelanjaan yang besar. Keadaan ekonomi adalah menyedihkan; padang-padang minyak telah musnah dan kebun-kebun getah juga terbiar. Kemudahan pendidikan, kesihatan, jalan raya dan lapangan terbang juga perlu diperbaiki segera. Vyner Brooke mendapati Sarawak tidak mampu untuk membangunkan semula negerinya. Beliau berpendapat hanya kerajaan British yang sanggup berbuat demikian. Dengan itu, Vyner Brooke berharap Sarawak akan dapat menjadi sebuah negeri moden di bawah kerajaan British kerana ia mempunyai sumber kewangan yang kukuh serta pengalaman teknikal yang diperlukan untuk pembangunan sebuah negeri moden. Bantuan daripada British tidak akan berlaku sekiranya Sarawak masih di bawah pemerintahan Dinasti Brooke.¹

¹ Saul Rose, *Britain and South-East Asia*, Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1962, hlm. 147. Lihat juga Haji Mohammad Hasbie Sulaiman, *Perjuangan Anti-Cession Sarawak: Peranan Utama Persatuan Kebangsaan Melayu Sarawak*, Kuching: Persatuan Kebangsaan Melayu Sarawak, 1989, hlm. 55-57.

Selain itu, masalah peribadi dan masalah keluarga turut mempengaruhi keputusan Raja Vyner Brooke untuk menyetujui Sarawak kepada British. Pada ketika itu, usia Vyner Brooke telah lanjut (72 tahun) dan beliau tidak mempunyai waris lelaki yang boleh menggantikan tempatnya sebagai Raja Sarawak. Menurut wasiat Charles Brooke, hanya anak lelaki yang boleh mewarisi takhta kerajaan Sarawak. Sementara itu, beliau berasa keberatan untuk menyerahkan pentadbiran Sarawak kepada anak saudaranya, Anthony Brooke mahupun pada adiknya, Bertram Brooke.² Ini kerana beliau tidak yakin kepada penggantinya itu yang akan memerintah Sarawak dengan baik. Perkara ini merupakan antara faktor penting yang mempengaruhi keputusan Raja untuk menyerahkan Sarawak. Masalah peribadi keluarga Brooke ditambah dengan keadaan ekonomi Sarawak yang mundur selepas perang telah mendesak Vyner Brooke mengambil keputusan untuk menyerahkan negeri Sarawak kepada kerajaan British.

Dalam perkembangan lain, menurut sumber lain iaitu Radio Melbourne, sejumlah wang akan dibayar kepada Raja dan keluarganya sebagai wang pampasan kerana melepaskan pentadbiran Sarawak.³ Justeru, motif kewangan turut timbul dalam rancangan penyerahan Sarawak oleh Vyner Brooke. Mengikut Sabihah Osman dalam tulisannya, "The Malay-Muslim Response to Cession of Sarawak to the British Crown 1946-1951", sejak 1930-an lagi Raja Vyner Brooke telah memikirkan motif kewangan keluarganya di mana kemudian

² *Utusan Sarawak*, 13 November 1950, hlm. 2. Lihat juga Ho Hui Ling, "Penyerahan Sarawak Kepada Kerajaan British, 1946-1951", *Malaysia dari segi Sejarah*, Bil. 29, 2001, hlm. 45. Konflik antara Raja Vyner Brooke dengan Anthony Brooke berpunca daripada Anthony Brooke dilantik menjadi pemangku Raja pada April 1939 ketika ketiadaan Raja Vyner Brooke di Sarawak. Anthony telah mengkritik pentadbiran pegawai kanan Sarawak yang dikatakan terlalu tertumpu kepada pentadbiran berpusat. Ini membawa kepada peletakan jawatan secara kolektif oleh pegawai-pegawai kerajaan. Keadaan ini memberi peluang kepada British untuk mengawal kestabilan politik di Sarawak dengan meletakkan seorang Penasihat Am (*General Adviser*) pada tahun 1941. Bagaimanapun, sebelum Penasihat itu sempat melaksanakan tugasnya, Sarawak telah ditakluki oleh tentera Jepun pada Disember 1941. Sanib Said, *Malay Politics in Sarawak 1946-1966: The Search for Unity and Political Ascendancy*, Singapore: Oxford University Press, 1985, hlm. 39-40.

³ *The Sarawak Tribune*, 9 Februari 1946, hlm. 1. Lihat juga R.H.W. Reece, *The Name of Brooke: The End of White Rajah Rule in Sarawak*, Kuala Lumpur: Oxford University Press, 1982, hlm. 188; Max Seitelman, "The Cession of Sarawak", *Far Eastern Survey*, Vol. 17, No. 3, 11 February 1948, hlm. 36; Abdullah Zakaria Ghazali, "Dari Brooke ke Mahkota British: Abang dan Politik Sarawak, 1941-1946", *Jurnal Antarabangsa Kajian Masyarakat, Budaya dan Sejarah Borneo-Kalimantan*, Jilid 1, Bil. 1, Disember 2013, hlm. 54.

beliau telah mengadakan satu rundingan rahsia dengan Kerajaan Britain untuk menjual kuasa autokratiknya kepada Jawatankuasa Pentadbiran pada tahun 1941 bagi memperoleh 2,000,000 pound. Menurut Sabihah Osman juga Raja Vyner tidak berminat terhadap pentadbiran Sarawak dan tidak berniat meneruskan tanggungjawabnya di Sarawak.⁴ Dalam keadaan itu, nampaknya Vyner Brooke telah memutuskan bahawa penyerahan Sarawak kepada British adalah penyelesaian yang wajar baginya dan negeri Sarawak.

Pada masa yang sama, penyerahan Sarawak oleh Vyner Brooke kepada British juga berkaitan dengan minat dan keinginan British untuk memperluaskan tanah jajahannya, yang sebelum ini sudah beberapa kali cuba campur tangan dalam politik Sarawak. Dengan menjadikan Sarawak sebagai tanah jajahannya, British dapat campur tangan dalam pentadbiran dalaman Sarawak dan sekaligus dapat menguasai kekayaan ekonomi negeri itu dan menjaga kepentingan pelaburan British. Pejabat Kolonial berpendapat "... that so large an area of potentially rich tropical territory should be left undeveloped, making a relatively negligible contribution to the world's wealth and enjoying few of the benefits of modern scientific progress, cannot be tolerated indefinitely..."⁵ Dalam buku Vernon Porritt, *British Colonial Rule in Sarawak, 1946-1963*, dinyatakan minat British terhadap kekayaan sumber ekonomi dan hasil bumi Sarawak seperti minyak, lada hitam dan getah.⁶ Justeru, dengan menjadikan Sarawak sebagai tanah jajahannya, British akan dapat menjamin pelaburannya dan menjaga kepentingan ekonominya di Sarawak. Keadaan ini mendorong British untuk terus berusaha supaya dapat menguasai negeri Sarawak.

⁴ Sabihah Osman, "The Malay-Muslim Response to Cession of Sarawak to the British Crown 1946-1951", *Jebat*, Bil. 18, 1990, hlm. 148. Lihat juga Anthony Brooke, *The Facts About Sarawak: A Documented Account of the Cession to Britain in 1946*, Singapore: Summer Times, 1983, hlm. 7; Steven Runciman, *The White Rajahs: A History of Sarawak from 1841 to 1946*, Cambridge: Cambridge University Press, 1960, hlm. 261.

⁵ Sabihah Osman, "The Malay-Muslim Response to Cession of Sarawak to the British Crown 1946-1951", hlm. 147-148.

⁶ Vernon L. Porritt, *British Colonial Rule in Sarawak, 1946-1963*, Kuala Lumpur: Oxford University Press, 1997, hlm. 2.

Kehadiran tentera-tentera Australia yang mentadbir Sarawak di bawah BBCAU untuk memulihkan keadaan selepas pendudukan Jepun telah menjadi faktor pendesak kepada pihak British untuk menjalankan rancangan meletakkan Sarawak di bawah jajahannya. Oleh kerana penduduk Sarawak telah menderita kekurangan makanan selama beberapa tahun, kehadiran BBCAU yang telah menenteramkan keadaan dan membawa makanan dan keperluan hidup kepada mereka. Justeru, ramai orang Sarawak berpendapat bahawa pentadbiran BBCAU adalah yang terbaik. Tambahan pula pihak Australia juga berminat untuk menguasai pentadbiran tentera di Sarawak dengan sepenuhnya walaupun tugas asal mereka ialah membebaskan Borneo daripada penaklukan Jepun. Dengan itu timbul rasa curiga pihak British mengenai tujuan sebenar pihak tentera Australia di Sarawak. Memerhati perkembangan itu dengan bimbang, pihak British mengambil keputusan untuk mengambil alih pentadbiran Sarawak dengan alasan Sarawak memerlukan bimbingan untuk memulihkan keadaan selepas perang.⁷ Dengan demikian, perkembangan itu dijadikan alasan terbaik oleh Britain untuk menguasai Sarawak dan menjadikannya tanah jajahan British.

Sarawak juga sebagaimana negeri-negeri Melayu di mana British telah merancang dasarnya untuk menguasai negeri itu selepas Perang Dunia Kedua berakhir. Walaupun pihak British berjaya menandatangani perjanjian pada 5 September 1888 dengan Charles Brooke yang meletakkan Sarawak di bawah perlindungan Great Britain, iaitu menjadi Negeri Lindungan (*Protected State*) British, tetapi British tidak mempunyai hak untuk mencampuri hal ehwal dalaman pentadbiran negeri itu. Namun, menurut perjanjian tersebut, Britain berhak ke atas soal hubungan luar Sarawak dan Sarawak pula tidak harus menyerahkan kawasannya kepada pihak lain tanpa keizinan daripada Great Britain. Perkara ini dinyatakan

⁷ *The Sarawak Tribune*, 16 Januari 1946, hlm. 2; Haji Mohammad Hasbie Sulaiman, *Perjuangan Anti-Cession Sarawak*, hlm. 49-50; Ho Hui Ling, "Penyerahan Sarawak Kepada Kerajaan British, 1946-1951", hlm. 47.

dalam Artikel 1, Perjanjian British-Sarawak, 5 September 1888.⁸ Keadaan ini menunjukkan British sebenarnya telah berminat terhadap wilayah Borneo ini dan menunggu masa yang sesuai untuk menguasainya. Selain itu, konflik dalam pentadbiran Sarawak antara Raja Vyner Brooke dengan Raja Muda Anthony Brooke pada tahun 1939-1941 juga sekali lagi menunjukkan minat British terhadap pentadbiran Sarawak. Konflik itu membuka peluang kepada British untuk melantik seorang Penasihat Am di Sarawak dengan alasan menjaga kestabilan politik dan mengelakkan campur tangan kuasa asing di Sarawak. Keadaan huru-hara dalam pentadbiran Sarawak ini berlaku akibat tindakan Anthony Brooke (pemangku Raja Sarawak) yang menyebabkan peletakan jawatan beramai-ramai pegawai kanan kerajaan Sarawak.⁹

Perlu diketahui bahawa perancangan dasar politik dan pentadbiran selepas zaman pendudukan Jepun bagi Tanah Melayu dan wilayah British Borneo telah bermula ketika negeri-negeri itu masih diduduki oleh pentadbiran tentera Jepun. Bagi wilayah Borneo (Sarawak dan Sabah), Sir Edward Gent dari Pejabat Kolonial di London telah menyediakan satu Unit Perancangan Borneo (*The Borneo Planning Unit*) di bawah C.F.C. Macaskie, mantan Ketua Hakim Borneo bagi merancang masa depan pentadbiran Borneo dalam era selepas perang.¹⁰ Dalam hal Sarawak, sebagaimana Sabah (Borneo Utara), dicadangkan kerajaan British berkuasa penuh dalam pentadbiran negeri tersebut.¹¹ Keputusan dasar pentadbiran British telah disampaikan kepada Pejabat Kolonial dan disetujui oleh Jawatankuasa Kabinet Perang pada Mei 1944 bahawa Raja Sarawak harus menyerahkan

⁸ Anthony Brooke, *The Facts About Sarawak*, 1983, hlm. 2; J. de V. Allen, A.J. Stockwell, L.R. Wright (eds.), *A Collection of Treaties and other Documents Affecting The States of Malaysia 1761-1963*, London: Oceana Publications. Inc., 1981, hlm. 611.

⁹ Sanib Said, *Malay Politics in Sarawak 1946-1966*, hlm. 39-40.

¹⁰ *The Straits Times*, 25 Oktober 1945, hlm. 1. Lihat juga Wendy Hutton (ed.), *Sabah & Sarawak with Brunei Darussalam*, Singapore: Periplus Editions, 1993, hlm. 36; Sanib Said, *Malay Politics in Sarawak 1946-1966*, hlm. 42-43; Abdullah Zakaria Ghazali, "Dari Brooke ke Mahkota British: Abang dan Politik Sarawak, 1941-1946", hlm. 36.

¹¹ R.H.W. Reece, *The Name of Brooke*, hlm. 172-173.

kuasa kepada kerajaan British supaya kawalan yang berkesan ke atas negeri itu dapat dilakukan.¹² Dalam usaha mencapai matlamat ini, kerajaan British hendaklah mengambil tindakan yang sama seperti di negeri-negeri Melayu, mempengaruhi Raja Sarawak menyerahkan kuasa perundangannya kepada Raja England (*His Majesty*) dan membolehkannya melaksanakan pentadbiran di bawah *Foreign Jurisdiction Act* (Akta Juridiksi Asing). Dengan itu, British dapat berkuasa penuh di Sarawak dan kedaulatan Sarawak berpindah tangan kepada Raja England.¹³ Sarawak menjadi tanah jajahan dan bukanlah negeri lindungan British. Apabila pendudukan Jepun di Sarawak berakhir pada pertengahan Ogos 1945, tentera Australia mendarat di Kuching pada 11 September 1945 untuk membentuk kerajaan bagi pihak British. Seterusnya usaha diambil bagi meneruskan rancangan British dalam menjadikan Sarawak sebagai tanah jajahannya. Rundingan dijalankan oleh pihak British dengan Raja Vyner Brooke bagi Sarawak. Seterusnya, perjanjian ditandatangani oleh Raja Brooke dengan Pejabat Kolonial (diwakili oleh George Hall, Setiausaha Tanah Jajahan British) pada 24 Oktober 1945, bersetuju menyerahkan Sarawak kepada British.¹⁴

Dalam hal ini, jelas dilihat kedua-dua pihak, Raja Vyner Brooke dan British pada hakikatnya mempunyai kepentingan diri masing-masing. Bagaimanapun, rancangan Raja Brooke dan kerajaan British ini mendapat sokongan dan tentangan daripada pihak Sarawak. Golongan yang menyokong penyerahan Sarawak kepada British dikenali sebagai golongan propenyarahan dan mereka yang menentang adalah golongan antipenyarahan. Walaupun

¹² Bob Reece, *Datu Bandar Abang Haji Mustapha of Sarawak: Some Reflections of His Life and Times*, Kuala Lumpur: Literary Society, hlm. 89-90; Vernon L. Porritt, *British Colonial Rule in Sarawak, 1946-1963*, hlm. 1-2.

¹³ Abdullah Zakaria Ghazali, "Dari Brooke ke Mahkota British: Abang dan Politik Sarawak, 1941-1946", hlm. 36-37.

¹⁴ Bob Reece, *Datu Bandar Abang Haji Mustapha of Sarawak*, hlm. 90; Vernon L. Porritt, *British Colonial Rule in Sarawak, 1946-1963*, hlm. 2; Datuk Dr. Abdullah Zakaria Ghazali, "Pergerakan Pemuda Melayu Sibn dan Pembunuhan Gabenor Sarawak Duncan Stewart 1949", Seminar Jabatan Sejarah, Bilik Sumber, Jabatan Sejarah, Fakulti Sastera & Sains Sosial, Universiti Malaya, Kuala Lumpur, 19 Februari 2016, hlm. 3.

mendapat tentangan daripada golongan antipenyERAHAN, Sarawak tetap menjadi tanah jajahan mahkota British pada 1 Julai 1946 secara rasminya. Setelah British berkuasa di Sarawak, golongan antipenyERAHAN masih meneruskan gerakan penentangan mereka sehingga mencapai kemuncaknya dengan berlaku peristiwa pembunuhan Gabenor British Sarawak di Sibu pada tahun 1949.

PROSES PENYERAHAN SARAWAK

Pengumuman Raja Vyner Brooke tentang keputusan untuk menyerahkan Sarawak kepada kerajaan British pada tahun 1946 telah menggegarkan negeri Sarawak. Pengumuman Vyner Brooke kepada penduduk Sarawak buat pertama kalinya dilakukan di London dan disiarkan serentak di London serta Kuching pada 6 Februari 1946. Pengumuman ini seterusnya telah diterbitkan dalam *The Sarawak Tribune* pada 8 Februari 1946.¹⁵ Raja Brooke mendedahkan bahawa kerajaan British telah bersetuju dengan cadangan bahawa negeri Sarawak harus diserahkan kepada pihaknya. Beliau yakin bahawa kerajaan British dapat membawa kebaikan dan pembangunan kepada Sarawak.¹⁶ Dalam surat pengisytiharan itu, turut dinyatakan kerajaan British menjamin akan memberi kebebasan kepada penduduk Sarawak. Seterusnya turut dinyatakan penduduk Sarawak akan menjadi rakyat Raja Inggeris.¹⁷

Seterusnya Vyner Brooke membuat pengumuman pertama di Sarawak kepada rakyatnya pada 24 April 1946. Beliau kembali ke Sarawak pada 15 April 1946. Dalam pengumuman itu, beliau berjanji adat resam lama tidak akan dihapuskan dan Perlembagaan Sarawak tahun 1941 akan dihormati. Seterusnya Raja Brooke menegaskan bahawa kerajaan

¹⁵ *The Sarawak Tribune*, 8 Februari 1946, hlm. 2. Lihat juga *The Malay Mail*, 27 Januari 1949, hlm. 4; *British Borneo Military Administration Gazette*, 11 Februari 1946; Jeniri Amir, *Rosli Dhoby Merdeka Dengan Darah*, Kuching: Jenza Enterprise, 2013, hlm. 15.

¹⁶ *The Sarawak Tribune*, 8 Februari 1946, hlm. 2. Lihat juga *British Borneo Military Administration Gazette*, 11 Februari 1946.

¹⁷ Abdullah Zakaria Ghazali, "Dari Brooke ke Mahkota British: Abang dan Politik Sarawak, 1941-1946", hlm. 41; Jeniri Amir, *Rosli Dhoby Merdeka Dengan Darah*, hlm. 16.

Britain akan membawa pembangunan yang pesat dan kestabilan politik kepada Sarawak. Raja juga menyatakan beliau tidak yakin pengganti takhtanya, Anthony Brooke boleh menjadi seorang raja yang baik.¹⁸ Ini menunjukkan Vyner Brooke cuba memujuk penduduk Sarawak mempertimbangkan dan menerima penyerahan Sarawak kepada kerajaan Britain memandangkan kebaikan-kebaikan yang akan diperolehi oleh Sarawak dan seluruh penduduk sekiranya Sarawak menjadi tanah jajahan British.

Berikutan dengan pengumuman itu, Vyner Brooke telah menghantar Setiausaha Sulitnya, Gerald MacBryan ke Sarawak sebagai wakil untuk melihat reaksi penduduk mengenai cadangan penyerahan Sarawak kepada kerajaan British.¹⁹ MacBryan melawat pemimpin Cina dan Datu-Datu Melayu di Kuching bagi mengetahui pendapat mereka tentang penyerahan Sarawak kepada British. Di antara Datu-Datu Melayu yang dilawatnya termasuklah Datu Pahlawan Abang Haji Mustapha, Datu Amar Abang Sulaiman, Datu Hakim Abang Haji Mohidin, Datu Menteri Encik Zain dan Datu Patinggi Abang Haji Abdillah. Selain itu beliau juga cuba memujuk Ong Tiang Swee dan pemimpin utama pertubuhan-pertubuhan Cina serta pemimpin Melayu supaya menandatangani satu kenyataan yang menunjukkan sokongan kepada keputusan Raja dengan kerajaan British.²⁰ MacBryan menawarkan hadiah wang bernilai \$12,000 kepada Datu Patinggi Abang Haji Abdillah dan \$10,000 kepada Datu Hakim, Datu Menteri, Datu Pahlawan dan Datu Amar masing-masing. Manakala, Abang Haji Mustapha dan Ong Tiang Swee bersetuju menerima ganjaran sejumlah \$45,000 untuk masing-masing diagihkan kepada masyarakat Melayu dan Cina yang

¹⁸ Ho Hui Ling, "Penyerahan Sarawak Kepada Kerajaan British, 1946-1951", hlm. 49.

¹⁹ Menurut Haji Mohammad Hasbie Sulaiman dalam bukunya *Perjuangan Anti-Cession Sarawak*, hlm. 29, Raja Brooke menghantar MacBryan juga adalah untuk memutar belitkan pemimpin Melayu terutamanya Datu-Datu untuk menyerahkan Sarawak kepada British dan cuba memberi wang sogokan kepada mereka.

²⁰ Robert H.W. Reece, 'The Cession of Sarawak to the British Crown in 1946', Ph.D. Thesis, Australian National University, Canberra, 1977, hlm. 314; R.H.W. Reece, *The Name of Brooke*, hlm. 201; Bujang bin Mohammed Nor, *The Cession of Sarawak To Great Britain 1946*, Singapore: University of Malaya, 1950, hlm. 30.

menderita ketika zaman pendudukan Jepun.²¹ Dengan kepulangan wakilnya, Raja Vyner Brooke memberitahu kerajaannya bahawa daripada surat-surat yang dihantar oleh ketua-ketua komuniti di Sarawak, beliau berasa penyerahan Sarawak boleh dijalankan.²²

Di pihak lain, pihak British juga menghantar wakilnya ke Sarawak untuk mengetahui tindak balas penduduk tempatan terhadap rancangan penyerahan Sarawak. Seorang pegawai dari England bernama C.W. Dawson telah dihantar ke Kuching untuk meneliti keadaan di sana. Seterusnya, untuk membuat penyelidikan secara dekat lagi, pada Mei 1946 Pejabat Kolonial telah menghantar dua orang anggota Parlimen British iaitu David Rees William (Parti Buruh) dan Kapten L. David Gammans (Parti Konservatif) untuk mendengar laporan dan meninjau reaksi penduduk Sarawak tentang cadangan penyerahan Sarawak kepada British. Rombongan itu telah berjumpa dengan Datu Patinggi Abang Haji Abdillah di rumahnya. Kedatangan mereka disambut oleh beratus-ratus pemuda Melayu dengan sepanduk-sepanduk dalam bahasa Inggeris berbunyi “No cession” dan “We Want Brooke Rule” dan surat bantahan juga dibaca di hadapan rombongan itu oleh setiausaha Datu Patinggi. Selepas itu, Datu Patinggi telah sekali lagi menegaskan pendirian dan bangkangannya dalam satu perjumpaan umum dengan rombongan ahli Parlimen itu. Manakala mereka yang memberi sokongan sepenuhnya kepada penyerahan Sarawak ialah Datu Abang Haji Mustapha, Datu Amar Abang Sulaiman, Hong Guan Lin dan Ong Kwan Hin (mewakili bapanya, Ong Tiang Swee). Mereka menyatakan bahawa wang hasil negeri

²¹ Abdullah Zakaria Ghazali, “Dari Brooke ke Mahkota British: Abang dan Politik Sarawak, 1941-1946”, hlm. 39 dan 54; Datuk Dr. Abdullah Zakaria Ghazali, “Pergerakan Pemuda Melayu Sibu dan Pembunuhan Gabenor Sarawak Duncan Stewart 1949”, hlm. 4; Bujang bin Mohammed Nor, *The Cession of Sarawak To Great Britain 1946*, hlm. 31-32; Sanib Said, *Malay Politics in Sarawak 1946-1966*, hlm. 43. Datu Patinggi Abang Haji Abdillah kemudian telah memulangkan wang yang diterimanya kepada J.B. Archer, penasihat Awam Pentadbiran Tentera British kerana beliau mengesyaki wang yang diterimanya itu. Abdullah Zakaria Ghazali, “Dari Brooke ke Mahkota British: Abang dan Politik Sarawak, 1941-1946”, hlm. 41; Bujang bin Mohammed Nor, *The Cession of Sarawak To Great Britain 1946*, hlm. 31.

²² CO 531/33, North Brunei, Brunei, Sarawak: Original Correspondence, 1907-1951, hlm. 195; *Radio Times of Sarawak*, Programmes from 1 December to 14 December 1957, Vol. 3, No. 25, hlm. 29. Lihat juga *The Straits Times*, 8 Februari 1946, hlm. 1; 5 Mac 1946, hlm. 2.

tidak mencukupi untuk sumber kewangan pembangunan dan pembinaan semula negeri Sarawak selepas perang. Mereka berpendapat hanya British boleh menyediakan modal yang dikehendaki untuk memulihkan semula pembangunan Sarawak.²³

Begitu juga perjumpaan dengan rombongan ahli Parlimen itu diadakan di Dewan Perniagaan Cina supaya komuniti-komuniti di Kuching dapat menyampaikan pendapat mereka. Perjumpaan juga diadakan di merata-rata tempat di Sarawak termasuklah di Simanggang, Bintulu, Miri, Limbang, Lawas, Sibul, Sarikei dan Lingga untuk mendengar pendapat penduduk. Beberapa orang wakil masyarakat Iban menyatakan sokongan kepada penyerahan Sarawak dan yang lain bersikap berwaspada tentang perubahan yang akan berlaku dan meminta penerangan yang lebih jelas terutamanya orang Iban yang berpendidikan dari Bahagian Pertama dan Kedua Sarawak.²⁴ Rombongan itu kemudian balik ke England dengan membawa pelbagai pandangan daripada penduduk Sarawak dan melaporkannya kepada Pejabat Kolonial bahawa penduduk Sarawak menyokong penyerahan.²⁵ Di sini dapat dilihat tindak balas positif kaum Cina yang menyokong penyerahan Sarawak kerana beranggapan British dapat memberi manfaat yang besar kepada mereka. Hal ini sebagaimana pernah dinyatakan oleh Steven Runciman dalam bukunya *The White Rajahs* bahawa orang Cina menyokong penyerahan Sarawak kerana faedah ekonomi yang akan dibawa oleh pemerintahan British di Sarawak.²⁶ Manakala dalam kalangan penduduk Bumiputera telah dibahagikan kepada dua golongan, propenyarahan dan

²³ Haji Mohammad Hasbie Sulaiman, *Perjuangan Anti-Cession Sarawak*, hlm. 74; Bujang bin Mohammed Nor, *The Cession of Sarawak To Great Britain 1946*, hlm. 29 dan 35.

²⁴ R.H.W. Reece, *The Name of Brooke*, hlm. 209.

²⁵ *Radio Times of Sarawak*, Programmes from 1 December to 14 December 1957, Vol. 3, No. 25, hlm. 29; *Annual Report 1947*, Kuching: Government Printing Office, 1948, hlm. 4. Lihat juga Haji Mohammad Hasbie Sulaiman, *Perjuangan Anti-Cession Sarawak*, hlm. 75-77; Abdullah Zakaria Ghazali, "Dari Brooke ke Mahkota British: Abang dan Politik Sarawak, 1941-1946", hlm. 43.

²⁶ Steven Runciman, *The White Rajahs*, hlm. 262.

antipenyserahan. Kumpulan antipenyserahan itu kemudian telah mempelopori gerakan antipenyserahan di Sarawak.

Berikutnya Rang Undang-Undang Penyerahan Sarawak (*Cession Bill*) telah dibahas dalam satu sesi khas di Majlis Negeri pada Mei 1946. Majlis Negeri bersidang pada 15 Mei 1946 dan dirasmikan oleh Raja Vyner Brooke. Rang Undang-Undang Penyerahan itu telah diluluskan melalui undian pada 17 Mei 1946, dengan majoriti kecil iaitu 19 undi menyokong dan 16 menentang²⁷ sebagaimana yang ditunjukkan dalam Jadual 1. Daripada 16 orang mengundi menentang penyerahan itu, 12 orang adalah Bumiputera. Manakala yang menyokong penyerahan pula kebanyakan adalah bukan Bumiputera dan pegawai kerajaan. Pembahagian undi mengikut kaum adalah seperti dalam Jadual 2.

Seterusnya, Rang Undang-Undang Penyerahan dibentangkan dalam Majlis Tertinggi pada 20 Mei 1946. Dalam mesyuarat itu, enam orang menyokong dan dua orang menentang. Abang Haji Mustapha, yang propenyserahan yakin yang Sarawak memerlukan sokongan Britain sebelum berdiri di atas kaki sendiri, dan memajukan sumber alam, serta kemajuan sosial.²⁸ Bagi golongan menentang penyerahan Sarawak, walaupun Rang Undang-undang Penyerahan telah diluluskan tetapi oleh kerana tipu helah Raja Brooke menggunakan pegawai kerajaan bagi mengundi menyokong penyerahan, maka mereka memperkuatkan bantahan.²⁹ Bagi golongan antipenyserahan juga, pegawai-pegawai British ini digunakan untuk mengundi bagi merestui penyerahan Sarawak kepada British, jadi penyerahan Sarawak adalah dilakukan dengan secara tidak sah.³⁰

²⁷ Terdapat sumber yang menyatakan *Cession Bill* diluluskan pada 15 Mei 1946 dengan 18 undi menyokong dan 16 menentang. Abdullah Zakaria Ghazali, "Dari Brooke ke Mahkota British: Abang dan Politik Sarawak, 1941-1946", hlm. 43; Sanib Said, *Malay Politics in Sarawak 1946-1966*, hlm. 39-40. Manakala dalam buku Jeniri Amir, *Rosli Dhoby Merdeka Dengan Darah*, hlm. 20, mencatatkan 18 orang menyokong dan 15 tidak menyokong.

²⁸ Bob Reece, *Datu Bandar Abang Haji Mustapha of Sarawak*, hlm. 95-96; Abdullah Zakaria Ghazali, "Dari Brooke ke Mahkota British: Abang dan Politik Sarawak, 1941-1946", hlm. 44.

²⁹ Haji Mohammad Hasbie Sulaiman, *Perjuangan Anti-Cession Sarawak*, hlm. 93.

³⁰ Sabihah Osman, "The Malay-Muslim Response to Cession of Sarawak to the British Crown 1946-1951", hlm.

Pada 21 Mei 1946, dokumen penyerahan Sarawak kepada kerajaan Britain ditandatangani di antara Vyner Brooke dengan pihak kerajaan British yang diwakili oleh C.W. Dawson di Astana, Kuching. Di antara perkara yang tercatat dalam dokumen berkenaan ialah semua hak dan aset kerajaan Brooke sama ada di dalam atau luar negeri diserahkan kepada British. Ini termasuklah kedaulatan Sarawak serta mana-mana tanggungjawab Brooke kepada kakitangan kerajaan.³¹ Pada 26 Jun 1946, *Sarawak Cession Order in Council, 1946* diterbitkan di mana Sarawak "...shall be annexed and shall form part of His Majesty's dominions and shall be called the Colony of Sarawak..."³² Undang-undang ini mula dikuatkuasakan pada 1 Julai 1946. Pada 1 Julai 1946, upacara penyerahan Sarawak kepada British berlangsung di hadapan bangunan Mahkamah, Pangkalan Batu, Kuching. Peristiwa itu dikenali sebagai Hari Penyerahan atau *Cession Day*. Dengan itu bermula dari 1 Julai 1946 Sarawak telah mengalami perubahan taraf kedudukan politik dan menjadi tanah jajahan mahkota British.

149.

³¹ Ho Hui Ling, "Penyerahan Sarawak Kepada Kerajaan British, 1946-1951", hlm. 53. Lihat juga J. de V. Allen, A.J. Stockwell, L.R. Wright (eds.), *A Collection of Treaties and other Documents Affecting The States of Malaysia 1761-1963*, hlm. 669-670.

³² Bujang bin Mohammed Nor, *The Cession of Sarawak To Great Britain 1946*, hlm. 51.

Jadual 1: Keputusan Pengundian Rang Undang-Undang Penyerahan dalam Majlis Negeri

MENYOKONG		MENENTANG	
1.	J.B. Archer (Pemangku Ketua Setiausaha)	1.	J.O. Gillbert (Residen Bahagian Keempat dan Kelima)
2.	G.E. Cascoigne (Bendahari)	2.	W.P.N.L. Ditmas (Residen Bahagian Pertama)
3.	L.D. Kennedy (Pengarah Perdagangan dan Kastam)	3.	Abang Openg Abang Safiee (Pegawai Bumiputera Bahagian Pertama)
4.	B.J.C. Spurway (Pengarah Kehutanan)	4.	Abang Kiprawi (Pegawai Bumiputera Bahagian Pertama)
5.	Father A. Mulder	5.	Abang Samsuddin
6.	R.E. Edwards	6.	Datu Patinggi Abang Haji Abdillah
7.	Datu Pahlawan Abang Haji Mustapha bin Datuk Hakim Abang Moasili	7.	Abang Abu Latip (Pegawai Bumiputera Bahagian Kedua)
8.	Datu Amar Abang Sulaiman bin Abang Haji Taha	8.	Datu Zin (Pegawai Bumiputera Bahagian Kedua)
9.	Datu Menteri Encik Zain Mohamad	9.	Abang Haji Draup (Pegawai Bumiputera Bahagian Kedua)
10.	Haji Nawawi (Mufti)	10.	Abang Ali (Miri)
11.	Datuk Hakim Abang Haji Mohidin	11.	Datu Tuanku Mohamad (Pegawai Bumiputera Bahagian Keempat)
12.	Tan Bak Lim	12.	Abang Mustapha (Pegawai Bumiputera Bahagian Kelima)
13.	Temenggung Koh	13.	Rev. P.H.H. Howes
14.	Bennet Jarraw (Pegawai Bumiputera, Bahagian Ketiga)	14.	Philip Jitam
15.	J. Owen (wakil Eurasian/Serani)	15.	D.M. Deen (wakil kaum India Muslim)
16.	Khoo Peng Loong (wakil Cina Sibul)	16.	Edward Jerah (Pegawai Bumiputera Bahagian Kedua)
17.	Abang Ahmad (Sibu)		
18.	Abang Haji Abdul Rahim (Pegawai Bumiputera Bahagian Kelima)		
19.	J.C.H. Barcroft, (Residen Bahagian Kedua)		

Sumber: Ho Hui Ling, "Penyerahan Sarawak Kepada Kerajaan British, 1946-1951", *Malaysia dari segi Sejarah*, Bil. 29, 2001, hlm. 52-53.

Jadual 2: Pembahagian Undi Ahli Majlis Negeri Mengikut Kaum

	Menyokong	Menentang
Bumiputera	9	12
India	-	1
Cina	2	-
Eurasian	1	-
Eropah	7	3

Sumber: Sabihah Osman, "The Malay-Muslim Response to Cession of Sarawak to the British Crown 1946-1951", *Jebat*, Bil. 18, 1990, hlm. 148.

GERAKAN ANTIPENYERAHAN DAN REAKSI PENDUDUK

Bagaimanapun, penyerahan Sarawak oleh Vyner Brooke dan pengambilan Sarawak oleh British tidaklah berlaku dengan lancar. Ini kerana keputusan penyerahan Sarawak kepada British telah menimbulkan keadaan huru-hara dalam politik Sarawak. Keadaan ini berlaku kerana sebahagian daripada penduduk Sarawak telah bertindak menentang penyerahan Sarawak terutamanya penduduk Bumiputera, iaitu orang Melayu dan Dayak. Salah satu pihak yang menunjukkan bantahan secara berani dan terbuka ialah Persatuan Kebangsaan Melayu Sarawak (PKMS) di Kuching. PKMS diketuai oleh Datu Patinggi Abang Abdillah. Persatuan ini mengadakan tunjuk perasaan memprotes tindakan Raja Brooke menyerahkan Sarawak kepada kerajaan British dan seterusnya dijadikan sebagai tanah jajahan mahkota British. Mereka menganggap tindakan tersebut telah melanggar Perlembagaan Sarawak tahun 1941 (*Nine Cardinal Principles*) yang menjanjikan pemberian kerajaan sendiri kepada Sarawak. Dalam Perlembagaan ini juga antara lain menyatakan hasrat kerajaan Brooke akan memajukan perkhidmatan sosial dan pendidikan bagi menaikkan taraf hidup penduduk Sarawak. Juga berhasrat mewujudkan taraf berkerajaan sendiri dan usaha berterusan akan dilaksanakan untuk mencapai cita-cita ini.³³ Ini dapat dilihat melalui Perkara 2 dan Perkara 8 dalam Perlembagaan Sarawak. Perlembagaan ini mengandungi falsafah dan halatuju Dinasti

³³ Abdullah Zakaria Ghazali, "Dari Brooke ke Mahkota British: Abang dan Politik Sarawak, 1941-1946", hlm. 33.

Brooke yang mana terdapat dua perkara yang terutama iaitu Perkara 2 dan Perkara 8.³⁴ Selain itu, penyerahan Sarawak kepada British juga bertentangan dengan Perjanjian Atlantik 1941 yang mana pada prinsipnya bersetuju untuk mengembalikan pentadbiran tanah jajahan kepada rakyatnya, penjajahan tidak boleh diteruskan dan apa-apa perubahan dalam sesebuah negara tidak boleh dilakukan tanpa mendapat persetujuan daripada rakyat negara itu.³⁵

Golongan antipenyserahan ini juga menyesal kerana ketua-ketua tempatan tidak diajak untuk berunding oleh Vyner Brooke tentang penyerahan Sarawak kepada British terlebih dahulu sebelum keputusan diambil oleh Raja Brooke. Dalam hal ini Datu Patinggi Abang Haji Abdillah menyatakan “The Cession of Sarawak to the British Government cannot be agreed to by me and the people.”³⁶ Seterusnya beliau menyatakan Sarawak adalah negeri merdeka dan hak milik penduduk Bumiputera. Raja pula hanyalah pemegang amanah Sarawak. Oleh itu kerajaan British hendaklah menghormati kemerdekaan Sarawak.³⁷ Ini bermakna beliau inginkan Sarawak memperoleh kemerdekaan dan bukan menjadi tanah jajahan British.

Selain PKMS yang dimonopoli oleh golongan tradisional atau perabangan Melayu dari Kuching, perjuangan ini turut mendapat sokongan daripada segelintir orang Dayak di Bahagian Pertama (Kuching) yang menubuhkan *Sarawak Dayak Association* (SDA) atau Persatuan Dayak Sarawak (PDS). Melalui SDA, orang Dayak di Bahagian Pertama Sarawak telah menyatakan pandangan mereka terhadap rancangan penyerahan Sarawak kepada

³⁴ Perkara 2: That social and education services shall be developed and improved and the standard of living of the people of Sarawak shall steadily be raised. Perkara 8: That the goal of self-government shall always be kept in mind, that the people of Sarawak shall entrusted in due course with the governance of themselves, and that continuous efforts shall be made to hasten the reaching of this goal by educating them in the obligations, and the privileges of citizenship. Sanib Said, *Malay Politics in Sarawak 1946-1966*, hlm. 41.

³⁵ Haji Mohammad Hasbie Sulaiman, *Perjuangan Anti-Cession Sarawak*, hlm. 87. Piagam Atlantik lahir pada 14 Ogos 1941 di atas kapal perang British, HMS Prince of Wales. Perjanjian ditandatangani antara Presiden Amerika Syarikat, Franklin D. Roosevelt dengan Perdana Menteri British, Winston Churchill. Menurut Piagam ini, semua negara dunia berhak untuk menentukan dan memerintah negara mereka sendiri. Begitu juga hak-hak masyarakat untuk memilih kerajaan mereka mesti dihormati.

³⁶ *The Sarawak Gazette*, 2 September 1946, hlm. 14. Lihat juga *The Sarawak Gazette*, 31 Julai 1972, hlm. 129.

³⁷ *The Sarawak Tribune*, 6 Mei 1946, hlm. 1.

British. Philip Jitam, pemimpin SDA pernah mengeluarkan satu pernyataan yang menampakkan ketidaksetujuannya dan orang Dayak Sarawak tentang perubahan taraf Sarawak menjadi tanah jajahan British. Pernyataannya dalam bahasa Iban diterjemahkan seperti berikut “*Therefore on behalf of my colleagues and with honesty to myself I oppose the Cession. Further I cannot compel myself to agree even in principle, since in the first instance, this proposal of Cession does not appear to have mutually agree upon; unless and until reconciliation has been effected and mutual consent has been given, than I consider it inappropriate to bring this subject for discussion.*”³⁸ Justeru, SDA juga menyertai gerakan anti-penyERAHAN dan seterusnya menentang penyerahan Sarawak kepada British. Pada masa yang sama, gerakan antipenyERAHAN juga mendapat sokongan golongan pemuda Melayu dari Kuching dan SibU. Barisan Pemuda Sarawak (BPS)/*Sarawak Youth Front*³⁹ di Kuching yang ditubuhkan oleh golongan pemuda Melayu terpelajar dan Pergerakan Pemuda Melayu (PPM)/*Malay Youth Movement* yang ditubuhkan oleh golongan pemuda Melayu terpelajar dari SibU.⁴⁰

Dengan itu, gerakan penentangan di Sarawak semakin berkembang. Menjelang akhir tahun 1946 dan awal tahun 1947, semakin banyak pertubuhan muncul untuk menyokong perjuangan antipenyERAHAN, iaitu sejumlah 52 buah. Antaranya, Barisan Pemuda Sarawak (BPS), Pergerakan Pemuda Melayu (PPM), Persatuan Bumiputera Sarawak (PBS), Angkatan Semangat Anak Sarawak (ASAS), PKMS Kaum Ibu, Persatuan Melayu Miri, Persatuan

³⁸ *The Sarawak Gazette*, 2 September 1946. hlm. 14; Ho Hui Ling, “Kesedaran Politik di negeri Sarawak, 1930-1963”, *Jurnal Antarabangsa Kajian Masyarakat, Budaya dan Sejarah Borneo-Kalimantan*, Jilid 1, Bil. 1, Disember 2013, hlm. 72-73.

³⁹ BPS ditubuhkan pada Jun 1947 dengan tujuan untuk membangunkan sosial, budaya, ekonomi dan politik penduduk Bumiputera. Antara ahli jawatankuasa pengasas ialah Merican Salleh (India Muslim), Tuanku Bujang (Arab Origin) dan Robert Jitam (Iban). BPS mendakwa mempunyai 2,000 orang ahli aktif dan 2,000 penyokong di Bahagian Pertama Sarawak. BPS kemudian juga menubuhkan bahagian Kaum Ibu dengan diketuai oleh Cikgu Lily Eberwein. Kaum Ibu menjalankan kempen dengan berjalan kaki atau menaiki bot dari sebuah rumah panjang ke sebuah rumah panjang bagi memenangi sokongan orang Dayak. Sabihah Osman, “The Malay-Muslim Response to Cession of Sarawak to the British Crown 1946-1951”, hlm. 156-157.

⁴⁰ Ho Hui Ling, “Penyerahan Sarawak Kepada Kerajaan British, 1946-1951”, hlm. 43-73; Ho Hui Ling, “Kesedaran Politik di negeri Sarawak, 1930-1963”, hlm. 71-72.

Melayu Limbang, Perhimpunan Kabajikan Awam, Kesetiaan Muda Matu, Kesetiaan Melayu Simanggang, Angkatan Bintawa-Astana Sarawak (ABAS), Kesetiaan Klub Dalat, Sulam Mas Seria, Kaum Ibu PPM dan Kesatuan Melayu Melanau Mukah (KMMM).⁴¹ Kewujudan pertubuhan-pertubuhan ini menunjukkan semangat berkobar-kobar telah lahir dalam kalangan penduduk Bumiputera Sarawak untuk menentang British mengambil alih pentadbiran negeri Sarawak yang boleh menyebabkan kehilangan kebebasan dan kemerdekaan negeri mereka.

Pada mulanya, pelbagai tindakan dan taktik telah dilakukan oleh golongan antipenyERAHAN untuk menunjukkan protes mereka terhadap tindakan British mengambil alih Sarawak. Mereka telah memulaukan hari penyerahan, mengadakan perhimpunan raksasa, menganjurkan demonstrasi, menghantar memorandum bantahan kepada Ketua Setiausaha Pejabat Kolonial dan menutup kedai-kedai di bandar-bandar utama di seluruh Sarawak. Semasa kedatangan Malcolm MacDonald (Pesuruhjaya Khas British) ke Kuching untuk upacara perasmian penyerahan Sarawak pada Julai 1946, tiada wakil dari golongan antipenyERAHAN yang hadir. Begitu juga lawatan Malcolm MacDonald ke kampung-kampung telah dipulau oleh orang Melayu dengan tidak mengadakan sebarang sambutan, tiada lambaian bendera atau teriakan kanak-kanak sekolah. Malahan kampung-kampung diselubungi oleh suasana muram dan sunyi sepi yang mana jendela-jendela serta pintu rumah ditutup rapat. Pada malam harinya, diadakan majlis keraian di perkarangan Istana di mana hanya orang Cina dan Eropah serta mereka yang pro-penyERAHAN yang hadir.⁴² Keadaan ini menunjukkan bantahan penduduk terhadap penyerahan Sarawak kepada British. Tunjuk perasaan turut diadakan semasa upacara pelantikan Gabenor British yang pertama iaitu Sir

⁴¹ *The Sarawak Tribune*, 30 October 1946, hlm. 6; *The Sarawak Gazette*, 30 April 1976, hlm. 76. Rujuk juga Sanib Said, *Malay Politics in Sarawak 1946-1966*, hlm. 49; Ho Hui Ling, "Penyerahan Sarawak Kepada Kerajaan British, 1946-1951", hlm. 60; Ho Hui Ling, "Kesedaran Politik di negeri Sarawak, 1930-1963", hlm. 72; Haji Mohammad Hasbie Sulaiman, *Perjuangan Anti-Cession Sarawak*, hlm. 93; Sabihah Osman, "The Malay-Muslim Response to Cession of Sarawak to the British Crown 1946-1951", hlm. 150.

⁴² Haji Mohammad Hasbie Sulaiman, *Perjuangan Anti-Cession Sarawak*, hlm. 84.

Charles Arden-Clarke di Astana, Kuching pada Oktober 1946. Para pemimpin Melayu dan Dayak yang menyokong gerakan antipenyERAHAN telah bertindak memulakannya.⁴³ Surat bantahan terhadap langkah penyerahan Sarawak kepada British juga diterima oleh Gabenor daripada pemimpin Melayu terkemuka, Datu Patinggi Abang Haji Abdillah dan Abang IkwAn Zaini, Presiden PKMS.⁴⁴ Selain itu, apabila penyokong gerakan antipenyERAHAN mendapati Mufti Sarawak adalah seorang penyokong penyerahan Sarawak, mereka telah memulakan Masjid Besar Negeri dan bersembahyang di Masjid India dan masjid serta surau yang lain.⁴⁵

Selain di Kuching, golongan antipenyERAHAN juga menjalankan usaha mendapat sokongan daripada kalangan penduduk di SibU. Ini dapat dilihat di mana golongan terpelajar Melayu di SibU di bawah PPM telah menjalankan kempen bagi mendapatkan sokongan bukan sahaja daripada orang Melayu tetapi juga kaum Dayak. PPM ditubuhkan di SibU pada pertengahan tahun 1946. PPM diketuai oleh Mohamad Sirat Haji Yaman sebagai Presiden, Awang Rambli sebagai Setiausaha Umum, Muhammad Abet sebagai Bendahari dan Abang Han sebagai Pustakawan. Antara matlamat PPM adalah menentang British, juga mereka yang bersama dan menyokong British di samping mengambil perhatian terhadap kebajikan ahli dan masyarakat setempat. Ahli-ahli PPM terdiri daripada pemuda Melayu dari lembah Sungai Rejang, Bahagian Ketiga Sarawak. Cawangan PPM juga terdapat di Kanowit, Song, Kapit, Belaga, Binatang, Sarikei, Matu, Daro, Igan, Dalat, Mukah dan Oya dengan jumlah keanggotaan dianggarkan 30,000 orang.⁴⁶ PPM juga mempunyai sayap Kaum Ibu yang diketuai oleh Sharifah Sipah dan setiausahanya, Dayang Fauziah Haji Hashim. Ahli PPM bukan sahaja terdiri daripada orang Melayu dan Melanau, tetapi juga berjaya menarik orang

⁴³ Ibid. hlm. 90.

⁴⁴ Jeniri Amir, *Rosli Dhoby Merdeka Dengan Darah*, hlm. 9.

⁴⁵ Haji Mohammad Hasbie Sulaiman, *Perjuangan Anti-Cession Sarawak*, hlm. 88.

⁴⁶ Datuk Dr. Abdullah Zakaria Ghazali, "Pergerakan Pemuda Melayu SibU dan Pembunuhan Gabenor Sarawak Duncan Stewart 1949", hlm. 7; Sanib Said, *Malay Politics in Sarawak 1946-1966*, hlm. 49; Sabihah Osman, "The Malay-Muslim Response to Cession of Sarawak to the British Crown 1946-1951", hlm. 162.

Iban, Kayan dan kaum Bumiputera lain dari pelbagai kawasan di Rejang, Belaga hingga ke Mukah.⁴⁷ Begitu juga, atas usaha Nor Mohammad, Abang Han berserta ahli-ahli PPM di Sibul, mereka berjaya mendapatkan sokongan daripada ramai penghulu Iban termasuk dua orang pemimpin utama, iaitu Temenggung Koh dan Penghulu Jugah. Kejayaan mereka dalam menarik perhatian dan sokongan kaum Iban kepada perjuangan antipenyerahan telah membimbangkan kerajaan British.

Pada 10 Disember 1946, kerajaan British mengeluarkan Surat Pekeliling Bil. 9 (*Circular No. 9*) yang memberi amaran kepada kakitangan kerajaan supaya tidak terlibat dalam gerakan penentangan. Surat Pekeliling ini menekankan “any government servant who associated himself with any activity designed to keep open the question of cession or commits any act of disloyalty to government will render himself liable to instant dismissal.”⁴⁸ Surat Pekeliling yang ditandatangani oleh Ketua Setiausaha Kerajaan, C.W. Dawson ini telah mencetuskan kontroversi dan reaksi di luar jangkaan. Dilaporkan seramai lebih kurang 400 orang kakitangan kerajaan dari pelbagai jabatan perkhidmatan awam telah meletak jawatan sebagai protes terhadap tindakan kerajaan British.⁴⁹ Tindakan mereka tersebut bertujuan untuk menyampaikan kepada pengetahuan kerajaan dan orang ramai bahawa ramai penduduk Sarawak dengan segala tulus ikhlasnya menentang penyerahan Sarawak. Sungguhpun tindakan meletakkan jawatan beramai-ramai itu tidak mendatangkan kesan yang efektif, namun ia menunjukkan kepada pemerhati-pemerhati politik bahawa pergerakan antipenyerahan bukan sahaja satu kumpulan orang yang tidak puas hati, tetapi mereka telah

⁴⁷ Jeniri Amir, *Rosli Dhoby Merdeka Dengan Darah*, hlm. 36-37; Sanib Said, *Malay Politics in Sarawak 1946-1966*, hlm. 51-52; Sabihah Osman, “The Malay-Muslim Response to Cession of Sarawak to the British Crown 1946-1951”, hlm. 163.

⁴⁸ Sabihah Osman, “The Malay-Muslim Response to Cession of Sarawak to the British Crown 1946-1951”, hlm. 158.

⁴⁹ Haji Mohammad Hasbie Sulaiman, *Perjuangan Anti-Cession Sarawak*, hlm. 103-105. Lihat juga Vernon L. Porritt, *British Colonial Rule in Sarawak 1946-1963*, hlm. 53.

membuat satu keputusan yang penting dan bersejarah sebagai suatu perjuangan, pengorbanan dan tanggungjawab politik kepada bangsa dan negeri mereka.

Kesan kempen pemuluan dan Surat Pekeliling No. 9 telah mendorong golongan propenyserahan di Kuching di bawah pimpinan Datu Bandar Abang Haji Mustapha menubuhkan Persatuan Melayu Muda (*Young Malay Association/YMA*) pada Jun 1947. YMA diketuai oleh Datu Bandar Abang Haji Mustapha sebagai Presiden, Haji Muhammad Yusof sebagai Timbalan Presiden, Datu Amar Abang Haji Suleiman sebagai Penaung, Abang Haji Othman sebagai Setiausaha Agung dan Sub-Inspektor Mohammad sebagai Setiausaha Sukan. Tujuan utama persatuan ini adalah untuk meningkatkan keyakinan pemuda khususnya daripada keluarga penyokong penyerahan yang menghadapi cemuhan atau kritikan dan pemuluan daripada golongan antipenyserahan. Selain itu, persatuan ini juga bertujuan untuk memajukan sosial dan ekonomi orang Melayu. Ini kerana mereka menyedari kedudukan masyarakat Melayu yang ketinggalan dalam pelbagai aspek, dan menentang penyerahan, orang Melayu akan mengalami kerugian.⁵⁰ Keanggotaan YMA adalah kecil bilangannya iaitu hanya lebih kurang 300 orang. Mereka terdiri daripada kakitangan awam yang setia kepada kerajaan British dan golongan 'abang' dari Kuching. Cawangan YMA kemudian juga ditubuhkan di Sibul, Kalaka, Miri dan Kampung Sambir. Bagaimanapun, usaha YMA dalam menarik penyertaan penduduk menyokong penyerahan Sarawak adalah kurang berjaya.⁵¹ Dalam soal penyerahan Sarawak, Datu Bandar Abang Haji Mustapha mempunyai pendapat yang bertentangan dengan kumpulan antipenyserahan. Beliau menyatakan bahawa walaupun Sarawak adalah sebuah negeri yang bergembira; aspek pendidikan, industri dan pertanian adalah ketinggalan. Justeru, beliau percaya bahawa pembinaan semula adalah diperlukan dan ini memerlukan sokongan daripada sebuah negara besar, seperti Britain. Beliau setuju dengan

⁵⁰ Abdullah Zakaria Ghazali, "Dari Brooke ke Mahkota British: Abang dan Politik Sarawak, 1941-1946", hlm. 53.

⁵¹ Sanib Said, *Malay Politics in Sarawak 1946-1966*, hlm. 47.

penyerahan Sarawak dalam keadaan di mana dasar yang ada dikekalkan dan hak-hak Bumiputera diberi pertimbangan yang wajar.⁵²

Seterusnya, gerakan penentangan menjadi semakin radikal apabila PPM di Sibu menubuhkan kumpulan Rukun Tiga Belas yang dipimpin oleh Awang Rambli bin Mohd. Deli. 13 orang anggota PPM mengadakan mesyuarat rahsia yang diketuai oleh Awang Rambli dan Abang Han di Jalan Cross, Sibu pada pertengahan tahun 1948. Hasil mesyuarat itulah tertubuhnya Rukun Tiga Belas yang dianggotai oleh Awang Rambli, Abang Han, Rosli Dhoby, Abang Ahmad, Morni Junit, Awang Osman, Jack Yusof, Osman Dollah, Abang Mat Sirat, Che Alias Osman, Amin Jenal, Wan Zin dan Tambek Adun. Kumpulan ini merancang untuk membunuh pegawai British dan Datu-Datu yang bekerjasama serta menyokong British.⁵³ Awang Rambli yang lebih dikenali dengan sikap agresifnya terhadap penjajah pernah menyatakan:

Tidak berguna kita menjalankan bangkangan cara lama seperti menanti hujan emas dari langit. Kita mesti ingat bahawa kemerdekaan itu tetap ada di dalam tangan kita jika kita bersedia mengorbankan diri kita sendiri.⁵⁴

Seterusnya beliau menegaskan “Tidak ada orang yang lebih baik dikorbankan melainkan gabenor”.⁵⁵ Dengan itu bermulalah rancangan mereka untuk membunuh Gabenor British yang akan melawat ke seluruh Sarawak.

⁵² *The Sarawak Gazette*, 2 September 1946, hlm. 13; Bob Reece, *Datu Bandar Abang Haji Mustapha of Sarawak*, hlm. 95-96; Haji Mohammad Hasbie Sulaiman, *Perjuangan Anti-Cession Sarawak*, hlm. 91-92; Ho Hui Ling, “Kesedaran Politik di negeri Sarawak, 1930-1963”, hlm. 73.

⁵³ Datuk Dr. Abdullah Zakaria Ghazali, “Pergerakan Pemuda Melayu Sibu dan Pembunuhan Gabenor Sarawak Duncan Stewart 1949”, hlm. 7-8; Vernon L. Porritt, *British Colonial Rule in Sarawak 1946-1963*, hlm. 55; Haji Mohammad Hasbie Sulaiman, *Perjuangan Anti-Cession Sarawak*, hlm. 129.

⁵⁴ Syed Hussein Alattas, *Kenapa Rosli Dhobi dan Tiga Hero Dihukum Bunuh?*, Johore: Alattas Enterprise, 1975, hlm. 91. Lihat juga Sanib Said, *Malay Politics In Sarawak 1946-1966*, hlm. 55.

⁵⁵ Syed Hussein Alattas, *Kenapa Rosli Dhobi dan Tiga Hero Dihukum Bunuh?*, hlm. 91.

Penubuhan Rukun Tiga Belas disebabkan oleh tindakan kerajaan British yang memburuk-burukkan para pejuang antipenyERAHAN dengan menuduh perjuangan mereka semata-mata bertujuan untuk mengekalkan kepentingan orang Melayu di Sarawak. Tuduhan itu bertujuan untuk mencetuskan perselisihan faham antara orang Melayu dan Dayak dan dengan itu dapat melemahkan pergerakan antipenyERAHAN di Sarawak. Selain itu, pegawai kerajaan British termasuklah Gabenor, Ketua Setiausaha dan Gabenor Jeneral juga mengadakan lawatan ke kawasan penempatan Iban untuk memperoleh sokongan mereka. Usaha mereka berjaya memenangi ramai penghulu Iban di Bahagian Ketiga Sarawak. Temenggung Koh dan Penghulu Jugah kemudian menjadi sahabat kepada Gabenor Jeneral dan Pesuruhjaya Tinggi British (Malcolm MacDonald) dan dengan itu orang Iban di kawasan berkenaan turut menyokong kerajaan Sarawak. Seterusnya orang Iban di Bahagian Ketiga telah membentuk *Iban Association* pada Jun 1947.⁵⁶ Tindakan, kempen dan propaganda kerajaan British itu telah menyebabkan gerakan antipenyERAHAN menjadi semakin lemah kerana ramai pemimpin Dayak telah keluar dari gerakan itu. Memandangkan itu, perjumpaan diadakan oleh PPM di Sibu dan keputusan diambil untuk menyusun strategi baharu supaya perjuangan mereka tercapai. Keadaan itu akhirnya mendorong kepada pembentukan satu kumpulan yang dikenali sebagai Rukun Tiga Belas.⁵⁷ Munculnya Rukun Tiga Belas bukan sahaja menunjukkan perubahan dalam cara perjuangan yang lebih radikal tetapi perjuangan peringkat ini diketuai oleh golongan pemuda terpelajar, iaitu PPM dari Sibu. Manakala golongan tradisional yang mempelopori perjuangan peringkat awal telah mula diketepikan kerana perjuangan mereka tidak mencapai matlamat yang diingini.

Detik yang ditunggu-tunggu oleh Rukun Tiga Belas tiba apabila Sir Duncan Stewart selaku Gabenor British yang kedua mengadakan lawatan rasmi pertamanya ke Sibu pada 3

⁵⁶ Sanib Said, *Malay Politics in Sarawak 1946-1966*, hlm. 53-54.

⁵⁷ Haji Mohammad Hasbie Sulaiman, *Perjuangan Anti-Cession Sarawak*, hlm. 129.

Disember 1949. Di situ berlakulah kemuncak kepada gerakan antipenyERAHAN di mana Sir Duncan Stewart ditikam oleh Rosli Dhoby di bahagian perutnya. Peristiwa itu berlaku ketika Gabenor sedang memeriksa pembarisan murid-murid sekolah dalam upacara sambutan perbarisan kehormatan yang diadakan di Sibu sempena lawatannya. Dengan itu, suasana tiba-tiba bertukar menjadi kucar-kacir dan Rosli Dhoby ditangkap.⁵⁸ Sir Duncan Stewart mengalami kecederaan parah, dibawa ke Hospital Sibu dan kemudian diterbangkan ke Singapura untuk mendapatkan rawatan lanjut. Beliau meninggal dunia di Singapura pada 10 Disember 1949.⁵⁹

Akibat daripada peristiwa itu, tindakan tegas diambil oleh pihak kerajaan untuk menekan golongan antipenyERAHAN. Mereka yang terlibat dalam pakatan pembunuhan itu ditangkap, dibicarakan dan dihukum. Di antaranya Rosli Dhoby, Morshidi Sidek, Awang Rambli dan Bujang bin Suntong dihukum gantung. Keempat-empat mayat itu ditanam di kawasan Penjara Pusat Kuching dan hanya dipindahkan balik ke Sibu pada 2 Mac 1996. Manakala tujuh orang yang lain iaitu Abang Han, Che Osman bin Ahmad, Mornie bin Onei, Othman bin Dollah, Ahmad bin Haji Abu Bakar, Awang Osman bin Moh dan Wan Zain bin Abdullah pula dikenakan hukuman penjara. Hasil dari peristiwa tersebut juga semua kegiatan antipenyERAHAN telah dibanteras oleh pihak kolonial. PPM dan cawangannya digeledah oleh pihak kerajaan, ahli-ahlinya disiasat dan dokumen-dokumen dirampas.⁶⁰ PPM turut diharamkan oleh pihak kerajaan Sarawak. Dengan itu boleh dikatakan gerakan antipenyERAHAN gagal dalam usaha untuk membebaskan Sarawak daripada penjajahan British, sebaliknya British terus berkuasa di Sarawak. Tindakan dan langkah yang dijalankan oleh

⁵⁸ Ibid., hlm. 130; Jeniri Amir, *Rosli Dhoby Merdeka Dengan Darah*, hlm. 85-86.

⁵⁹ Jeniri Amir, *Rosli Dhoby Merdeka Dengan Darah*, hlm. 118.

⁶⁰ *The Sarawak Gazette*, 7 Februari 1950, hlm. 29. Lihat juga Ho Hui Ling, "Penyerahan Sarawak Kepada Kerajaan British, 1946-1951", hlm. 57; Sabihah Osman, "The Malay-Muslim Response to Cession of Sarawak to the British Crown 1946-1951", hlm. 167.

kerajaan Sarawak berjaya mengawal keamanan Sarawak dan kegiatan antipenyerahan semakin hari semakin pudar.

Namun perjuangan golongan antipenyerahan tidaklah sia-sia sahaja kerana melalui gerakan antipenyerahan dapat dikatakan kesedaran kebangsaan telah mencapai kemuncak dalam kalangan penduduk Bumiputera. Pada masa yang sama, bibit-bibit kesedaran kemerdekaan turut disemai dalam kalangan penduduk Sarawak. Kemunculan kesedaran dalam kalangan penduduk Bumiputera Sarawak dapat dilihat melalui poster-poster yang dipamerkan dan slogan-slogan yang diluag-luangkan oleh penyokong antipenyerahan Sarawak ketika demonstrasi diadakan. Di antaranya ialah “NATIVES OF FIVE DIVISIONS DO NOT WANT COLONIAL ADMINISTRATION”, “DOWN WITH SARAWAK COLONY”, “OUR PROTEST FOR FREEDOM IS UNDAUNTED”, “NO CESSION, SARAWAK IS OUR BLOOD AND SOUL”, “WE DO NOT WANT TO BE COLONISED” dan sebagainya.⁶¹ Slogan-slogan ini lazimnya membayangkan dan menunjukkan kepada pihak British dan masyarakat umum tentang perasaan penduduk Bumiputera yang tidak ingin berada di bawah jajahan British, sebaliknya mereka berjuang untuk Sarawak memperoleh taraf berkerajaan sendiri dan kemerdekaan Sarawak. Peristiwa pembunuhan Gabenor Sarawak juga mengingatkan kerajaan British agar tidak memandang ringan terhadap kehendak penduduk Sarawak.

Selain Sarawak, Sabah turut mengalami perubahan taraf negerinya dan menjadi tanah jajahan mahkota British selepas zaman pendudukan Jepun. Bagaimanapun, penyerahan Sabah kepada British tidaklah menimbulkan penentangan daripada penduduk Sabah secara jelas. Ini

⁶¹ *The Sarawak Gazette*, 30 April 1976, hlm. 76; *The Sarawak Tribune*, 30 Oktober 1946, hlm. 6. Lihat juga Sanib Said, *Malay Politics in Sarawak 1946-1966*, hlm. 50; Ho Hui Ling, “Penyerahan Sarawak Kepada Kerajaan British, 1946-1951”, hlm. 57; Sabihah Osman, “The Malay-Muslim Response to Cession of Sarawak to the British Crown 1946-1951”, hlm. 150. Di pihak yang menyokong penyerahan, antara poster yang dipasang ialah “We Love Cession”, “Down With Brooke” dan “God Save the Queen”. Jeniri Amir, *Rosli Dhoby Merdeka Dengan Darah*, hlm. 25.

memandangkan ketika Sabah di bawah Syarikat Berpiagam Borneo Utara (SBBU) (1881-1941), British sudah mempunyai pengaruh tertentu yang jelas dalam pentadbiran Sabah. SBBU menjalankan pentadbiran berdasarkan surat piagam yang diberi oleh British kepadanya. Menurut surat piagam tersebut, walaupun British tidak boleh campur tangan secara langsung dalam pentadbiran tetapi persetujuan British perlu diperoleh dalam beberapa perkara seperti pelantikan Gabenor di Sabah dan hubungan Sabah dengan pihak luar. Begitu juga tanggungjawab SBBU dalam pembangunan sosioekonomi di Sabah turut dinyatakan dalam surat piagam British itu. Manakala, menurut James Ongkili dalam bukunya, *Nation-Building in Malaysia 1946-1974*, Borneo Utara menerima statusnya sebagai tanah jajahan mahkota tanpa tentangan akibat daripada ketidakupayaan penduduknya dalam memahami perubahan status negerinya daripada wilayah yang dilindungi British kepada tanah jajahan mahkota pada tahun 1946.⁶² Negeri Sabah sebagaimana Sarawak juga diletakkan di bawah perlindungan British berdasarkan perjanjian tahun 1888 dan Sabah berubah menjadi tanah jajahan mahkota British bermula pada 15 Julai 1946.

KESIMPULAN

Pergerakan politik utama di Sarawak selepas Perang Dunia Kedua dan berakhirnya zaman pendudukan Jepun adalah berhubung kait dengan isu penyerahan Sarawak oleh Vyner Brooke kepada British. Keputusan Raja Brooke untuk menyerahkan Sarawak dan kesediaan British untuk menjadikan Sarawak sebagai tanah jajahannya telah menimbulkan huru-hara dalam politik Sarawak. Perkembangan itu membawa kepada munculnya gerakan antipenyERAHAN oleh penduduk Bumiputera bagi menggagalkan penyerahan Sarawak kepada British. Bagaimanapun, akhirnya pada 1 Julai 1946 Sarawak secara rasmi telah diserahkan

⁶² James Ongkili, *Nation-Building in Malaysia 1946-1974*, Singapore: Oxford University Press, 1985, hlm. 138.

kepada Pejabat Kolonial di London dan menjadi tanah jajahan mahkota British. Ternyata pihak berkuasa British tidak mahu bertolak ansur terhadap bangkangan yang ditunjukkan oleh golongan antipenyerahan sejak pengumuman dibuat oleh Raja Vyner Brooke. Lantas sikap tidak ambil peduli terhadap perjuangan golongan antipenyerahan itu telah menimbulkan perasaan tidak puas hati dan kemarahan serta kekecewaan dalam kalangan pejuang antipenyerahan sehingga mencapai kemuncaknya dengan pembunuhan Gabenor British yang kedua di Sarawak.

Bagaimanapun, pergerakan antipenyerahan gagal mencapai matlamat perjuangannya dalam mempertahankan kerajaan sendiri dan kemerdekaan untuk Sarawak. Faktor utama kegagalannya disebabkan gerakan antipenyerahan tidak mendapat sokongan menyeluruh daripada penduduk Sarawak dan penduduk juga tidak bersatu. Hanya orang Melayu yang aktif berjuang tetapi mereka merupakan kumpulan penduduk minoriti di Sarawak. Selain itu, mereka juga berpecah kepada dua golongan iaitu propenyerahan dan antipenyerahan. Pergerakan politik di Sarawak selepas pendudukan Jepun pada awalnya adalah menentang Raja Vyner Brooke menyerahkan Sarawak kepada British dan apabila Sarawak secara rasminya menjadi tanah jajahan mahkota British pada 1 Julai 1946, pergerakan itu telah bertukar dari antipenyerahan kepada antipenjajahan. Justeru, boleh dikatakan kemunculan perjuangan antipenyerahan telah meningkatkan lagi kesedaran kebangsaan, politik dan kemerdekaan dalam kalangan penduduk. Perkembangan ini kemudian telah diteruskan dengan kemunculan gerakan politik berparti pada tahun 1950-an dan awal 1960-an untuk memperjuangkan kemerdekaan negeri Sarawak daripada penjajahan British. Akhirnya, Sarawak memperoleh kemerdekaan melalui pembentukan Persekutuan Malaysia pada 16 September 1963.

Rujukan Utama:

Abdullah Zakaria Ghazali, "Dari Brooke ke Mahkota British: Abang dan Politik Sarawak, 1941-1946", *Jurnal Antarabangsa Kajian Masyarakat, Budaya dan Sejarah Borneo-Kalimantan*, Jilid 1, Bil. 1, Disember 2013, hlm. 31-64.

Anthony Brooke, *The Facts About Sarawak: A Documented Account of the Cession to Britain in 1946*, Singapore: Summer Times, 1983.

Bob Reece, *Datu Bandar Abang Haji Mustapha of Sarawak: Some Reflections of His Life and Times*, Kuala Lumpur: Literary Society, t.t.

Bujang bin Mohammed Nor, *The Cession of Sarawak To Great Britain 1946*, Singapore: University of Malaya, 1950.

Datuk Dr. Abdullah Zakaria Ghazali, "Pergerakan Pemuda Melayu Sibu dan Pembunuhan Gabenor Sarawak Duncan Stewart 1949", Seminar Jabatan Sejarah, Bilik Sumber, Jabatan Sejarah, Fakulti Sastera & Sains Sosial, Universiti Malaya, Kuala Lumpur, 19 Februari 2016.

Jeniri Amir, *Rosli Dhoby Merdeka Dengan Darah*, Kuching: Jenza Enterprise, 2013.

Haji Mohammad Hasbie Sulaiman, *Perjuangan Anti-Cession Sarawak: Peranan Utama Persatuan Kebangsaan Melayu Sarawak*, Kuching: Persatuan Kebangsaan Melayu Sarawak, 1989.

Ho Hui Ling, "Penyerahan Sarawak Kepada Kerajaan British, 1946-1951", *Malaysia dari segi Sejarah*, Bil. 29, 2001, hlm. 43-73.

Ho Hui Ling, "Perkembangan Kesedaran dan Gerakan Politik Sarawak, 1830-an hingga 1963", *Permata Budi*, Karya Sumbangsih Sempena Persaraan Profesor Datin Paduka Datuk Dr. Ramlah Adam, Kuala Lumpur: Penerbit Universiti Malaya, 2016, hlm. 195-218.

Ho Hui Ling, "Kesedaran Politik di negeri Sarawak, 1930-1963", *Jurnal Antarabangsa Kajian Masyarakat, Budaya dan Sejarah Borneo-Kalimantan*, Jilid 1, Bil. 1, Disember 2013, hlm. 65-84.

R.H.W. Reece, *The Name of Brooke: The End of White Rajah Rule in Sarawak*, Kuala Lumpur: Oxford University Press, 1982.

Sabihah Osman, "The Malay-Muslim Response to Cession of Sarawak to the British Crown 1946-1951", *Jebat*, Bil. 18, 1990, hlm. 145-174.

Sanib Said, *Malay Politics in Sarawak 1946-1966: The Search for Unity and Political Ascendancy*, Singapore: Oxford University Press, 1985.

Steven Runciman, *The White Rajahs: A History of Sarawak from 1841 to 1946*, Cambridge: Cambridge University Press, 1960; Republished by Kuala Lumpur: Synergy Media, 2007.

Vernon L. Porritt, *British Colonial Rule in Sarawak 1946-1963*, Kuala Lumpur: Oxford University Press, 1997.